

CIVILINIS IEŠKINYS BAUDŽIAMAJAME PROCESĖ: NUKENTĖJUSIOJO IR CIVILINIO IEŠKOVO SANTYKIS

Doktorantas Saulius Juzukonis

Lietuvos teisės universitetas, Teisės fakultetas, Baudžiamojo proceso katedra
Ateities g. 20, 2057 Vilnius
Telefonas 714 639
Elektroninis paštas sjuzukonis@takas.lt

Pateikta 2001 m. spalio 17 d.

Parengta spausdinti 2002 m. balandžio 18 d.

Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Baudžiamojo proceso katedros vedėjas dr. Alvydas Barkauskas ir šio fakulteto Kriminalistikos katedros docentas dr. Ryšardas Burda

S a n t r a u k a

Valstybės jėga reikalinga ne tiek pačios valdžios galiai demonstruoti ar įtvirtinti, o tam, kad žmogus būtų apsaugotas nuo savivalės ir prievartos bei būtų visateisiu valstybės partneris. Teisingumas priklauso ne tik nuo teisės aktų teisėtumo ir pagrįstumo, bet ir nuo procesinių būdų bei priemonių, kuriomis užtikrinama galimybė įgyvendinti teisės aktus. Lietuvos įstatymai numato įvairių garantijų sistemą, kuriomis ginamos tiek valstybės, tiek piliečių teisės ir teisėti interesai. Tai atsispindi, pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Vyriausybės programoje [1], kur numatyta, kad viena svarbiausių valstybės funkcijų – užtikrinti asmens prigimtines teises ir laisves, jo turto saugumą. Be to, ši programa įtvirtino svarbų valstybės išsipareigojimą įdiegti veiksmingą nukentėjusiųjų moralinės ir materialinės žalos atlyginimo tvarką, o moralinės ir materialinės žalos atlyginimas nusikaltimo aukai įtvirtinamas kaip pagrindinis nusikaltimo atskleidimo tikslas.

Dėl nusikaltimo padarytos žalos atlyginimas turėtų tapti vienu iš prioritetinių baudžiamojo proceso uždavinių ir privalėtų būti įtrauktas į Baudžiamojo proceso kodekso nuostatas. Galiojančiame Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse (toliau BPK) 2 straipsnyje toks uždavinys ar tikslas nėra numatytas. Tai nėra numatyta ir naujo BPK projekto nuostatose. Padaryto nusikaltimo faktas rodo netinkamą valstybės atliekamą savo išsipareigojimą vykdyti, todėl nukentėjusysis dėl nusikaltimo patirtos žalos įgyja papildomų įstatymo jam suteiktų teisių reikalauti iš valstybės atkurti savo pažeistas turtines ir neturtines teises. Asmens teisė reikalauti atlyginti dėl nusikaltimo padarytą žalą yra nusikaltimo padarinys. Visuotinės Žmogaus Teisių Deklaracijos 8 straipsnyje numatyta, kad „kiekvienas žmogus turi teisę pasinaudoti kompetentingais nacionaliniais teismais savo teisėms atgauti, kai jo pagrindinės teisės, pripažįstamos jam konstitucijos ar įstatymo, buvo pažeistos“. Valstybė tokiu atveju turi galimybę pritaikyti specialią valstybinę veiklos rūšį – teisingumo vykdymą, t. y. suteikti savo piliečiui teisę į teisminę gynybą. Vykdyti teisingumą paskelbiant teisingą bylos nuosprendį nebūtų įmanoma neatlikus ikiteisminio bylos tyrimo. Teismas negalėtų įgyvendinti pagrindinio savo tikslo – vykdyti teisingumą. Iki byla bus nagrinėjama teisme įstatymo specialiai įgaliotos institucijos (kvotos ir parengtinio tardymo) turi ištirti visas byloje įrodinėtinas aplinkybes, numatytas BPK 71 straipsnyje, įskaitant dėl nusikaltimo padarytos žalos pobūdį ir dydį, ir imtis priemonių, kad būtų užtikrintas žalos atlyginimas. Civilinis ieškinys baudžiamajame procese yra vienas iš būdų atlyginti dėl nusikaltimo padarytą žalą, kurio įgyvendinimo rezultatas tiesiogiai priklauso nuo kokybiškai atlikto ikiteisminio nusikaltimo tyrimo, kur visapusiškai ir objektyviai ištiriamos bylos aplinkybės, įskaitant ir aplinkybes, susijusias ne tik su civiliniu ieškiniu, bet ir su jo užtikrinimu. Galimybė vienu metu nagrinėti baudžiamąją bylą ir civilinį ieškinį atsiranda dėl juridinio fakto – nusikaltimo, kuris tampa pagrindu taikyti baudžiamąją ir civilinę atsakomybę. Civilinis ieškinys nagrinėjamas kartu su baudžiamąja byla. Tai suteikia civiliniam ieškoviui geresnes galimybes ginti savo teisėtus interesus. Ieškinio dalyką įrodinėja kompetentinga institucija, kuri tiria nusikalstamą veiką. Civilinis ieškovas gali panaudoti visus baudžiamojoje byloje surinktus įrodymus ir nustatytas

aplinkybes, turinčias esminę reikšmę sprendžiant civilinį ieškinį. Tai paranku teismui, nes nereikia du kartus nagrinėti to paties nusikaltimo aplinkybių, užkertamas kelias nuosprendžio esmės ir civilinio ieškinio sprendimo prieštaravimams atsirasti, mažiau sugaištama laiko ir sunaudojama lėšų procesui vykdyti, sudaroma galimybė greičiau atlyginti žalą.

„Viena iš svarbiausių ir veiksmingiausių nukentėjusių nuo nusikaltimo asmenų turtinių teisių ir interesų apsaugos garantijų yra civilinis ieškinys baudžiamojoje byloje” [2]. Pažeistos subjekcinės teisės atkūrimo remiantis ieškiniu ir baudžiamojo proceso ryšys yra aktualus ne tik moksliniu požiūriu, bet praktine prasme. Žymus rusų baudžiamojo proceso mokslininkas A. F. Koni dar XIX a. pabaigoje yra pasakęs, „kad civilinis ieškinys yra vienas iš labiausiai ginčytinų ir mažiausiai ištyrinėtų institutų baudžiamajame procese” [3, p. 40]. Minėtos problemos aktualumą bei jos tyrinėjimo nebaigtumą patvirtina ne vienas teisės mokslininkas ir praktikas [2; 4; 5; 6; 7; 8;]. Konstitucija, civiliniai, baudžiamieji įstatymai bei formuojama teisminė praktika sudaro teisinį pagrindą civilinio ieškinio institutui baudžiamajame procese įgyvendinti ir probleminiams klausimams tirti bei tobulinti. Civilinis ieškinys, kaip teisių ir teisėtų interesų teisminės gynybos sistemos elementas, glaudžiai susijęs su materialinės ir procesinės teisės priemonėmis. Civilinio ieškinio ir baudžiamojo kaltinimo sujungimas į vieną procesą turi gilią prasmę. Baudžiamojo proceso teorijoje tai pasireiškia tuo, kad civilinis ieškinys – tai nukentėjusiojo, tapusio nusikaltimo auka, interesų patenkinimas, pasireiškiantis valstybės pagalbos suteikimu [9, p. 45], pašalinant nusikaltimo padarinius. Tai įmanoma tik baudžiamajame procese. Siekiant apsaugoti savo teises ir teisėtus interesus padavus ieškinį sudaroma galimybė greičiau atkurti nukentėjusiojo pažeistas teises, išvengiama pasikartojimų nagrinėjant bylą teismuose (iš pradžių baudžiamajame, vėliau civiliniame procesuose), nešališkiau ir išsamiau ištiriami įrodymai [16, p. 120–121]. Istorine prasme žvelgiant į civilinio ieškinio ir baudžiamojo proceso sujungimą į vieną procesą būtina paminėti tokį faktą, kad 1864 m. Teismo statutas nukentėjusiajam numatė teisę rinktis baudžiamąjį arba civilinį procesą. Teismo statuto 6 straipsnyje nurodyta, kad: „asmuo, nukentėjęs nuo nusikaltimo arba baudžiamojo nusižengimo, [...] pareiškęs ieškinį dėl žalos atlyginimo baudžiamosios bylos tyrime, pripažįstamas byloje dalyvaujančiu kaip civilinis ieškovas” [11], o savo turiniu tokia pati sąvoka pateikta Lietuvos baudžiamojo proceso įstatymo 6 straipsnyje, galiojusiame ikikarinėje Lietuvoje. Taigi civiliniu ieškovu baudžiamajame procese galėjo būti tik nukentėjusysis, kuriam buvo padaryta arba galėjo būti padaryta materialinę išraišką turinti žala, todėl N. N. Rozinas nurodė, kad nukentėjusysis baudžiamajame procese dalyvaudavo tik kaip civilinis ieškovas, o privataus kaltinimo byloje kaip privatus kaltintojas. Pirmu atveju baudžiamojo proceso teorijoje kalbama apie formalųjį ieškinių sujungimą, antru atveju – apie organinį” [12, p. 259]. V. Slučevskis, kalbėdamas apie civilinio ieškinio pateikimą baudžiamajame procese, teigė, kad „ieškinių sujungimas į vieną visumą atleidžia ieškovą nuo išlaidų (teismo išlaidų, žyminio mokesčio), kurie numatyti civiliniame procese. Būtų neteisinga sunkinti nukentėjusiojo dalią naujomis rinkliavomis, jei pati valstybė buvo bejėgė saugodama jį nuo nusikaltimų, todėl ji privalo bent jau atleisti nukentėjusįjį nuo naujų nuostolių, kuriuos jis gali patirti atkurdamas savo pažeistas teises” [13, p. 421]. Be to, V. Slučevskis pridūrė, kad „civilinio ieškovo procesinė padėtis civiliniame procese turi daugiau laisvos iniciatyvos, tuo tarpu baudžiamajame procese civilinio ieškovo procesinė padėtis labiau priklauso nuo paties baudžiamojo proceso ypatybių, o ne nuo civilinio ieškovo [13, p. 426].

Galiojančio BPK 65 straipsnio redakcija liko beveik nepakitusi nuo 1961 metų. Įstatymų leidėjas nurodė, kad teisę pareikšti civilinį ieškinį turi asmuo, dėl nusikaltimo turėjęs materialinės žalos, ir pareiškė reikalavimą ją atlyginti. Iki šiol nukentėjusysis, patyręs materialinę žalą ir pareiškęs reikalavimą ją atlyginti, vienu metu buvo pripažįstamas ir nukentėjusiuoju, ir civiliniu ieškovu, t. y. įgydavo minėtų dviejų subjektų teises ir pareigas. Dėl nusikaltimo padaryta moralinė žala nebuvo ir nėra pagrindas asmenį pripažinti civiliniu ieškovu. Lietuvos įstatymuose nėra numatyta nei moralinės žalos sąvoka, nei galimybės ją atlyginti, nors pagal BPK 59 straipsnį nukentėjusiuoju pripažįstamas asmuo, kuriam dėl nusikaltimo padaryta ne tik turtinė, bet ir moralinė bei fizinė žala. Tarybinio laikotarpio Lietuvoje (kaip ir visoje Tarybų Sąjungoje) buvo laikomasi nuomonės, kad negalima prašyti atlyginti moralinę žalą, nes piniginė kompensacija už moralinę žalą nesutampa su komunistine morale. Žmo-

gaus garbės nebuvo galima matuoti pinigais. Kita vertus, baudžiamojo proceso teorijoje tokios nuostatos nebuvo aklaikomos ir kai kurie mokslininkai [14, p. 202; 15, p. 163] gynė patį dėl nusikaltimo padarytos moralinės žalos atlyginimo principą.

Civilinis ieškinys baudžiamojoje byloje yra baudžiamojo proceso institutas, todėl civilinio ieškinio baudžiamojoje byloje nagrinėjimo tvarka numatyta BPK 65–70 straipsniuose. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso (toliau CPK) taisyklės taikomos tik kaip papildomos, kai nėra atitinkamų BPK nuostatų. CPK normos neturi prieštarauti bendroms BPK nuostatoms, todėl tokio civilinio ieškinio pareiškimas, jo užtikrinimo ir nagrinėjimo tvarka turi tam tikrų ypatumų. Teisinėje literatūroje nėra bendros nuomonės, kaip reikėtų apibrėžti civilinį ieškinį baudžiamajame procese, ir egzistuoja keletas variantų: „civilinis ieškinys baudžiamajame procese – tai baudžiamojo proceso įstatymu reglamentuotas ieškinio reikalavimo pareiškimas, įtraukiantis asmenis bei kompetentingas institucijas į gana daugialypę bei konkrečią veiklą, vykdomą siekiant išspręsti klausimus, susijusius su dėl nusikaltimo padarytos materialinės žalos atlyginimu“ [16, p. 19]. Kita nuomonė – kad „civilinis ieškinys baudžiamajame procese – tai įstatymo nustatyta asmens valios išraiška, pasireiškianti reikalavimu apginti savo pažeistą arba ginčijamą subjektyvinę teisę, kylančią iš asmens ir tariamo pažeidėjo ginčo dėl juridinio fakto kaip pagrindo atsirasti subjektyvinei teisei, dėl kurios jis turi galimybę kreiptis į teismą“ [17, p. 29]. Lakoniškiausiai ir turbūt tiksliausiai civilinį ieškinį apibrėžė V. P. Božjevas, teigdamas, kad „civilinis ieškinys baudžiamajame procese – tai asmens reikalavimas atlyginti dėl nusikaltimo padarytą materialinę žalą nepasiribojant vien BPK norma apibrėžtu civilinio ieškinio dalyku, bet kartu atlyginant moralinę žalą“ [18, p. 103–104]. Panašiai civilinį ieškinį apibūdina ir Lietuvos baudžiamojo proceso teisės mokslininkai, teigdami, kad civilinis ieškinys – tai „kartu su baudžiamąja byla pareiškiamas ir išsprendžiamas dėl nusikaltimo turėjusio turtinės žalos asmens reikalavimas atlyginti tą žalą“ [19, p. 95]. Apibendrinant pateiktas nuomones galima būtų pasakyti, kad civilinis ieškinys baudžiamajame procese – tai asmens reikalavimas, kad kompetentingos institucijos pripažintų bei atkurtų jo pažeistą teisę, o kaltininką ar kitus asmenis, materialiai atsakančius už kaltininko nusikalstamą veiklą, priverstų atlyginti dėl nusikaltimo padarytą žalą.

Civilinio ieškinio sampratų baudžiamajame procese įvairovę lemia ir skirtingos „ieškinio“ koncepcijos civilinio proceso teisės teorijoje. Iki šiol lieka ginčytinas klausimas dėl ieškinio reikalavimo turinio ir jo priskyrimo materialinės arba procesinės teisės šakai. Teisinėje literatūroje išskiriamos tokios nuomonės: S. N. Abramovas ir kiti mokslininkai ieškinį priskyrė dviem teisės šakoms – materialinei (civilinei) ir procesinei – ir išskyrė dvi savarankiškas ieškinio sampratas materialine ir procesine prasme. Jie teigia, kad ieškinys materialine prasme yra subjektyvinė teisė, saugoma teismo, o procesine prasme – tai kreipimasis į teismą su reikalavimu apginti įstatymo saugomą interesą arba pažeistą subjektyvinę teisę [20; 21; 22]. A. F. Kleimanas ir kiti mokslininkai ieškinį laikė sąvoka, organiškai jungiančia ieškinio materialinę ir procesinę puses. Jų nuomone, teismas yra susijęs su viena ieškinio samprata ir priima vieną sprendimą pagal pareikštą ieškinio reikalavimą, t. y. teismas, priimdamas sprendimą dėl ieškovo materialinio reikalavimo atsakovui, kartu pateikia atsakymą ir dėl paties ieškovo kreipimosi į teismą [23; 24]. Šios nuomonės šalininkai mano, kad teisė į ieškinį – tai visų pirma pareikšto reikalavimo teisė į teisminį nagrinėjimą, teisė į procesą ir teisė į teismo sprendimą (procesinė ieškinio pusė). Paprastai ieškovą domina ne pats teismo sprendimas apskritai, bet teigiamas sprendimas, t. y. ieškinio patenkinimas (materialinė ieškinio pusė). Pareikšdamas ieškinį ieškovas savo reikalavimus grindžia tuo, jog jis turi teisę pareikšti ieškinį ir turi teisę į ieškinio patenkinimą. Trečios nuomonės šalininkai ieškinį laiko griežtai savarankiška procesinės teisės kategorija [25, p. 231–233]. Be abejo, atsižvelgiant į skirtingas nuomones vis tiek kalbama apie dvi skirtingas juridines konstrukcijas. Jeigu nebus išskiriama materialinė civilinio ieškinio pusė, bus neaišku, koks yra civilinio ieškinio ir jo užtikrinimo ryšys. Jeigu nėra materialinės ieškinio pusės, nėra prasmės jį užtikrinti procesinėmis priemonėmis. Materialinis reiškiamo civilinio ieškinio reikalavimas iki kreipimosi į kompetentingas institucijas negali būti užtikrinamas, kol nepareikštas civilinis ieškinys baudžiamojoje byloje laikantis nustatytų procesinių reikalavimų. I. M. Zaicevas, apibendrinamas ieškinio sampratas, nurodė, kad ieškinys, kaip teisinio ginčo procesinė konstrukcija, sukuria suinte-

resuoto asmens prašymo turinį apginti savo subjekcinę teisę [26, p. 89]. Dvi ieškinio pusės – materialinė ir procesinė – sudaro ieškinio turinį, tačiau nei pirmoji, pasireiškianti ieškovo pretenzija atsakovui ir sudaranti ieškinio dalyką, nei antroji, apibrėžianti tokios pretenzijos įgyvendinimo formą ir tvarką, nėra vyraujanti viena kitos atžvilgiu. Atsižvelgiant į civilinio ieškinio sampratą įvairovę teisingiausia yra ta nuostata, kad civiliniam ieškiniui reikalingos ir vienodai svarbios abi pusės – materialinė ir procesinė. Abi šios ieškinio sudedamosios pusės tarpusavyje glaudžiai susijusios ir sudaro nukentėjusiojo civilinio ieškinio esmę. Jeigu vienos jų nėra, nėra ir paties teisinio ginčo.

Civilinio ieškinio baudžiamojo proceso dalyką sudaro: 1) dėl nusikaltimo padaryta materialinė žala; 2) materialiniai nuostoliai, kuriuos nekentėjęs patyrė dėl nusikaltimo (žala sveikatai, jeigu neteko darbingumo ir dėl to sumažėjo uždarbis); 3) išlaidos, kurios atsirado pašalinant nusikaltimo padarinius (gydymo, laidojimo ir pan.). Civilinio ieškinio dalyku negali būti turtinė žala, jei nukentėjęs turėjo turtą neteisėtai. Baudžiamasis procesas užtikrina ne bet kokį, o būtent materialinės žalos atlyginimą, turintį piniginę išraišką. Galiojančiuose įstatymuose ir teisės teorijoje žala faktiškai yra skiriama ir pasižymi tomis savybėmis, kurių asmuo netenka arba kurios sunaikinamos ar prarandamos. Teisinių santykių dalykų įstatymų leidėjas pripažįsta trijų rūšių žalą: turtinę, fizinę ir moralinę. Taigi formuluotė „žalos atlyginimas“, vartojama kalbant apie moralinę ar fizinę žalą, neatitinka savo tiesioginės prasmės, nes atlyginti galima tai, kas apčiuopiamai sugadinta, sunaikinta, prarasta. Minimais atvejais reikėtų kalbėti apie piniginę kompensaciją, kuri kompensuotų nukentėjusiojo išgyvenimus. Galiojančiame BPK vartojamos sąvokos „turtinė žala“, „materialinė žala“ ir šios sąvokos vartojamos kaip tapačios. Teisingiau būtų vartoti vieną sąvoką – „turtinė žala“, „žala“. Sąvoka „materialinė žala“ tam tikrais atvejais aprėpia ir fizinę žalą, todėl būtina, kad kiekviena sąvoka turėtų savo paskirtį. Dėl nusikaltimo asmeniui padaroma žala, kuri vėliau atlyginama arba kompensuojama, tačiau asmuo dėl padarytos žalos iš tikrųjų patiria nuostolių. Taigi sąvokos „turtinė žala“ ir „materialinė žala“ yra skirtingos to paties reiškinio pusės, turinčios savo reikšmę. Fizinė žala nustatoma remiantis mediciniais kriterijais ir sveikatos būkle. Sveikatos sutrikimų šalinimas susijęs su išlaidomis, skirtomis palaikyti gyvybę, grąžinti darbingumą, ir panašiai, t. y. atsižvelgiama į palaikomos gyvybės ar sveikatos būklės perspektyvą (pagerintas maitinimas, vaistai, protezavimas, sanatorijos, slauga ir kt.). Tokiu atveju reikėtų kalbėti apie atskirą žalos rūšį, už kurią turėtų būti išmokėta kompensacija. Nustatant atsakomybę už pasikėsinimą į tokias žmogaus vertybes ar teises kaip gyvybę ir sveikata būtina vadovautis nukentėjusiojo interesu. Tai atitinka Pagrindinių žmogaus teisių ir laisvių deklaracijos principinę nuostatą – visiškai atlyginti padarytą žalą, t. y. išmokėti kompensaciją už padarytą fizinę žalą. Asmeniui, dėl nusikaltimo netekusiam sveikatos, žalos atlyginimo ar kompensavimo dalyku tampa ne fizinė, o turtinė žala, ir galima daryti išvadą, kad dėl nusikaltimo padarius asmeniui fizinės žalos, klausimas teisine prasme dėl žalos atlyginimo gali būti sprendžiamas tik tada, jei ta žala turi turtinį pobūdį. Išėitis galėtų būti parengtas baigtinis sužalojimų, priklausomai nuo prarasto darbingumo, sąrašas, nustatantis vidutines kompensacijos ribas, remiantis medicinos kriterijais. Apriboti civilinio ieškinio dalyką remiantis tradiciniu supratimu, tiesiogiai kylančiu iš BPK 61 ir 65 straipsnių, būtų neteisinga, nes būtina atsižvelgti ir į Konstitucijos, ir į CK bei BK normas. Civilinio ieškinio dalykui turi būti priskirtas ir moralinės žalos atlyginimas. Moralinė žala – tai pasikėsinimo į asmenybę, garbę ir orumą rezultatas, esantis nusikaltimo dalimi. Baudžiamajame procese moralinės žalos atlyginimo klausimas sprendžiamas nevienodai. Baudžiamajame procese moralinė žala gali būti kompensuota. Žalos kompensavimas yra platesnė sąvoka negu moralinės žalos atlyginimas, nes atlyginimas susijęs su pinigais. Kompensavimas gali aprėpti ne tik pinigus, bet ir kitus dalykus, pavyzdžiui, viešą nukentėjusiojo atsiprašymą, moralinio pobūdžio atgailą. Tačiau pagrindas atlyginti moralinę žalą yra tie patys juridiniai faktai, dėl kurių atlyginama dėl nusikaltimo padaryta materialinė žala.

Baudžiamojoje byloje civilinis ieškinytis gali būti pareikštas ir nagrinėjamas kartu su byla esant tokioms sąlygoms: a) kai nustatytas padaryto nusikaltimo arba visuomenei pavojingos veikos faktas; b) nukentėjusiajam padaryta fizinė, turtinė arba moralinė žala; c) yra priežastinis nusikalstamos veikos ir padarytos žalos ryšys; d) yra žalą padariusio asmens

kaltė (gali būti išreikšta tiek tyčia, tiek neatsargumu). Esant nurodytiems pagrindams nukentėjusiajam suteikiama galimybė baudžiamajame procese pareikšti civilinį ieškinį, o teismui priimti atitinkamą sprendimą asmenį pripažinti baudžiamosios procesinės veiklos dalyviu, siekiant atkurti pažeistas turtines ir neturtines teises. Reikalavimas pripažinti civiliniu ieškovu reiškia nukentėjusiojo valios išraišką pripažinti jį baudžiamosios procesinės veiklos subjektu. Fiziniai asmenys turi teisę pareikšti civilinį ieškinį patys arba per savo atstovus. Juridiniai asmenys pareiškia civilinį ieškinį per savo atstovus. Civilinis ieškinytis pareiškiamas raštu paduodant ieškinių pareiškimą. Jeigu nėra reikalavimo, pasireiškiančio materialinio pobūdžio pareiškimu, tapti civiliniu ieškovu baudžiamajame byloje nėra pagrindo. Nusikalstamos veikos ypatybės neturi reikšmės sprendžiant klausimą dėl galimybės pateikti civilinį ieškinį. Nusikalstama veika, padaryta tyčia arba dėl neatsargumo, vienodai gali tapti pagrindu pareikšti civilinį ieškinį. Tik atsitiktinė žala negali būti pagrindu civiliniam ieškiniui teisme pateikti. M. S. Strogovičius, apibūdinamas nukentėjusį kaip civilinį ieškovo, teigė, kad „civilinis ieškovas neatlieka atskiros baudžiamosios procesinės funkcijos, nes jo veiklą riboja pareikštas civilinis ieškinytis, todėl nukentėjusysis atlieka tik civilinę–teisinę funkciją“ [27, p. 138]. Su tokia nuomone galima nesutikti, nes nukentėjusysis – civilinis ieškovas, tiriant bei nagrinėjant baudžiamąją bylą įgyvendinantis asmeninį procesinį interesą, yra aprūpintas įstatymo numatytų subjektyvių teisių bei pareigų visuma, kurios garantuojamos baudžiamosiomis procesinėmis priemonėmis.

Be materialinių teisių pagrindų, kaip būtinų sąlygų nagrinėti civilinį ieškinį kartu su baudžiamąja byla, didelę reikšmę turi procesinės prielaidos. Būtina nustatyti, kaip nukentėjusiojo civilinis ieškinytis turi būti nagrinėjamas kartu su baudžiamąja byla. Nagrinėjant civilinį ieškinį baudžiamajame byloje iki teismo tardymo būtina patikrinti, ar nėra įsiteisėjusiojo teismo sprendimo, teismo nutarties, patvirtinančios ieškovo atsisakymą nuo ieškinių, arba patvirtintos šalių taikos sutarties dėl to paties dalyko ir tais pačiais pagrindais. Išvardytos prielaidos yra pagrindas nagrinėti civilinį ieškinį iš esmės. BPK 69 straipsnyje kalbama apie vienintelį teisės į civilinį ieškinį apribojimą baudžiamajame procese. Omenyje turimas ieškinių atmetimas – jis civilinio proceso tvarka atima iš ieškovo teisę antrą kartą pareikšti tą patį ieškinį baudžiamajame byloje. Pareiškus antrą kartą tą patį ieškinį tardytojas ar teismas atsisako pripažinti pareiškėją civiliniu ieškovu. Jeigu pareiškėjas per klaidą pripažįstamas civiliniu ieškovu, procesas dėl civilinio ieškinių turi būti nutrauktas, kai tik paaiškėja, jog ieškinytis pareikštas antrą kartą. Tačiau „jeigu, ieškovas dėl padarytos nusikalstamos veikos įžvelgia atsiradusią arba tariamą teisę, nei teismas, nei tardytojas neturi teisės apriboti ieškinių reikalavimo sprendimo teismine tvarka“ [8, p. 53]. Nukentėjusiajam pareiškus parašymą pripažinti jį civiliniu ieškovu tardytojas privalo priimti motyvuotą nutarimą jį pripažinti arba atsisakyti pripažinti civiliniu ieškovu (BPK 155 str. 2 d.). Be to, „nukentėjusysis baudžiamajame byloje oficialiai gali būti pripažįstamas civiliniu ieškovu iki to momento, kol dar nenustatytas tikslus žalos dydis ir nenustatytas nusikaltimą padaręs asmuo“ [13, p. 419]. Civilinis ieškinytis civiliniame procese nebūtų priimtas, jeigu nebūtų nurodytas ieškinių dydis ir atsakovas (CPK 146 str. 2 d. 3, 5 p. ir 151 str.). Teismas negali nagrinėti nukentėjusiojo ieškinių reikalavimo asmeniui, kuris nėra patrauktas baudžiamajon atsakomybėn, ar asmenims, kurie baudžiamajame byloje nepripažinti civiliniais atsakovais. Įdomus E. F. Kucovos siūlymas įforminti civilinį ieškinį, nagrinėjamą kartu su baudžiamąja byla, laikantis atitinkamų civilinio proceso įstatymo reikalavimų atskirų nusikaltimų atvejais (pvz., dėl autoavarijų, nusikaltimų nuosavybei, taip pat bylose, kur ieškinių reikalavimas susijęs su žalos atlyginimu dėl nukentėjusiojo turėtų gydymo išlaidų, laidojimo išlaidų ir kt.) [28, p. 15–16]. Nukentėjusį pripažinus civiliniu ieškovu parengtinio tyrimo institucijos ir teismai dažniausiai ieškinių pareiškime prašo nurodyti aplinkybes, kuriomis grindžiami ieškinių reikalavimai, taip pat įrodymus ir ieškinių dydį. Be to, prašo pridėti atitinkamus dokumentus, patvirtinančius turėtas išlaidas. Taigi tokie reikalavimai civiliniam ieškiniui baudžiamajame procese pateikti atitinka CPK 146 straipsnio reikalavimus, pateikiamus nagrinėjant ieškinį civiliniame procese. Minėtos problemos sprendimas suteiktų galimybę nukentėjusiajam – civiliniam ieškoviui tiksliai nustatyti ieškinių reikalavimo ribas, o parengtinio tyrimo institucijos galėtų imtis atitinkamų priemonių civiliniam ieškiniui užtikrinti, išreikalauti reikalingus dokumentus, išnagrinėti teisme ieškinį ir

priimti nuosprendį iš esmės. Tačiau civilinis ieškinys baudžiamojoje byloje turi būti išnagrinėtas ir galutinai išspręstas. BPK 340 straipsnio 2 dalyje bei 1996 m. spalio 8 d. Aukščiausio Teismo pirmininko konsultacijoje dėl civilinio ieškinio baudžiamojoje byloje [29, p. 535] numatyti išimtiniai atvejai, kai ieškinio negalima smulkiai apskaičiuoti neatidėjus baudžiamosios bylos nagrinėjimo ar negavus papildomos medžiagos. Teismas, priimdamas nuosprendį, gali pripažinti civilinio ieškovo teisę patenkinti ieškinį, o ieškinio dydžio klausimą perduoda nagrinėti civilinio proceso tvarka. Tokia nuostata teismas gali pasinaudoti tik išimtiniais atvejais. Priimdamas nuosprendį teismas išsprendžia tik ginčą dėl ieškinio pagrindo, o nagrinėdamas civilinio ieškinio dydį nesprensdžia, ar yra ieškinio pagrindas, taip pat nesprensdžiamas teisės klausimas. Tokio ieškinio teismas negali atmesti. Iš ieškovo jis gali tik pareikalauti reikalingos medžiagos ieškinio dydžiui pagrįsti. Teismas turi remtis baudžiamosios bylos, ieškovo papildoma ar paties teismo išreikalauta medžiaga, ir tokiu atveju naujas ieškinio pareiškimas nerašomas. Toks civilinis ieškinys išnagrinėjamas teismo iniciatyva – nereikia atskiros civilinės bylos, o priimtas sprendimas lieka baudžiamojoje byloje. Šiuo metu toks reikalavimas praktiškai neįgyvendinamas ir, kitais žodžiais tariant, teisė, numatyta kaip išimtis, tapo taisykle. Parengtinio tyrimo institucijos bei teismas „pamiršta“ savo pareigą įrodinėti aplinkybes, sudarančias civilinio ieškinio, jo pobūdžio ir dydžio pagrindą (BPK 70, 71 str.), priima nutarimą nukentėjusį asmenį pripažinti civiliniu ieškovu ir vėliau praktiškai neatlieka jokių veiksmų tam, kad surinktų ar patikrintų įrodymus, pagrindžiančius nukentėjusiojo ieškinio reikalavimus.

Pavyzdžiui, Marijampolės rajono apylinkės teismas baudžiamojoje byloje Nr. 1–148/2001 gražino pareikštą civilinį ieškinį civiliniam ieškovui, nurodydamas, kad jau yra priimtas apkaltinamasis nuosprendis, byla pasiūsta į Kauno apygardos teismą, kad norėdamas pareikšti pretenzijas teisiamesiems, civilinis ieškovas turi kreiptis į teismą civilinio proceso tvarka, nes byloje pareikštas civilinis ieškinys neatitinka CPK 141–148 straipsniuose keliamų reikalavimų¹.

Nagrinėdami nukentėjusiojo ieškinio reikalavimus teisme, ypač pareikštus teismo nagrinėjimo parengiamojoje dalyje, teismai dažniausiai turi atidėti bylos nagrinėjimą, nes kitaip neturi realios galimybės patikrinti, tiksliau tariant, tiksliai apskaičiuoti reikalaujamos atlyginti žalos dydį ir pan. Įstatymo pakeitimai, kurių pagrindu būtų galimybė pareikšti civilinį ieškinį dėl nusikaltimo metu padarytos moralinės žalos, leistų teigti, kad civiliniais ieškovais galėtų būti pripažįstami asmenys, baudžiamojoje byloje pripažinti nukentėjusiais (išskyrus asmenis, neturinčius civilinio veiksnio). Taigi asmeniškai pareikšti civilinį ieškinį turi teisę ne tik nukentėjusysis, bet ir jo atstovas.

Būtina atkreipti dėmesį į privataus kaltinimo bylas, dėl kurių įstatymų leidėjas numatė du galimus priešpriešinius kaltinimus vienoje baudžiamojoje byloje (BPK 261 str.), taip pat sudarė galimybę pareikšti du civilinius priešieškinis. Tokia nuostata yra išimtis iš bendrų baudžiamojo proceso reikalavimų. Galiojančiame BPK nenumatyta galimybė pripažinti asmenį nukentėjusiuoju, kai nusikalstamą veiką padaro nepakaltinamas asmuo, ir už kurią numatyta baudžiamoji atsakomybė. Tačiau tokiais atvejais nukentėjusiojo pareiškimo galimybės ir civilinio ieškinio nagrinėjimas kartu su baudžiamąja byla nėra iki galo tinkamai apgalvotas, nes neatsižvelgiama į priverčiamųjų medicininio poveikio priemonių taikymo specifiką [30, p. 48]. Nurodytu atveju nagrinėjant civilinį ieškinį kartu su baudžiamąja byla ištęsimas procesas, kyla būtinybė įtraukti naujus asmenis, nebelieka galimybių tinkamai spręsti specifinius uždavinius, kuriuos teismas privalo spręsti nagrinėdamas bylą dėl priverstinių medicininio poveikio priemonių taikymo. Tokios kategorijos bylose civilinį ieškinį tikslingiau nagrinėti civilinio proceso tvarka, nes, kaip pastebėjo N. N. Rozinas, „civilinio ieškinio pridėjimas prie baudžiamosios bylos neturi daryti įtakos baudžiamajam procesui, nes šis yra pagrindinis (*causa major*), o civilinis ieškinys tik pridėdamas (*causa minor*)” [12, p. 257]. Taigi civiliniu ieškovu turi būti pripažįstamas asmuo, kuriam dėl nusikaltimo padaryta turtingos arba (ir) neturtingos žalos, kuris, esant įstatymo numatytiems pagrindams, kreipėsi į teisėsaugos institucijas su prašymu, kad kaltas asmuo ar asmuo, materialiai atsakantis už kaltininko nusikalstamus veiksmus, atlygintų padarytą žalą.

¹ Marijampolės rajono apylinkės teismo baudžiamoji byla Nr. 1–148/2001

Civilinis ieškiny, pareikštas baudžiamojoje byloje, įrodinėjamas pagal Baudžiamojo proceso kodekso nustatytas taisykles (BPK 68 str.). Taigi dėl nusikaltimo padarytos žalos pobūdžio, dydžio ir įrodinėjimo našta uždėta parengtinio tyrimo institucijoms ir teismui¹. BPK 61 straipsnio 2 dalyje numatytos civilinio ieškovo teisės: teikti įrodymus, pareikšti prašymus, prašyti kvotos organą, tardytoją ir teismą imtis priemonių pareikštam civiliniam ieškiniui užtikrinti, palaikyti civilinį ieškinį ir t. t. Civilinis ieškovas neprivalo įrodinėti juridškai pripažintų aplinkybių, susijusių su padaryta materialine žala, tačiau parengtinio tyrimo ir teismo praktikoje pasitaiko tokio reikalavimo pažeidimų.

Plačiau aiškindami civilinio ieškovo teises kai kurie autoriai mano, kad „civilinis ieškovas, palaikydamas savo pareikštą civilinį ieškinį ir siekdamas kompensacijos dėl jam padarytos žalos, tarsi prisišlieja prie kaltininko ir pirmiausiai privalo įrodyti, kad žalą padarė būtent kaltininkas, arba kad materialinė žala padaryta tais veiksmais, kurie sudaro nagrinėjimo teisme dalyką“ [21, p. 12; 31, p. 110; 32, p. 253]. Tokios pareigos priskyrimas iš tikrųjų rodo, kad civilinis ieškovas privalėtų įrodinėti nusikaltimo padarymo laiką, vietą ir kitas aplinkybes bei kaltininko kaltumą (pagal BPK 71 str.), o tai reiškia, kad aiškiai būtų peržengtos civilinio ieškovo procesinio statuso ribos. BPK 61 straipsnio 3 dalyje numatyta, kad civilinis ieškovas teismo reikalavimu privalo pateikti turimus dokumentus, susijusius su pareikštu ieškiniu. Tokia pareiga visiškai nereikšmia, kad civiliniam ieškovui baudžiamajame procese suteikiama kaltinimo funkcija. Minėta pareiga (kuri civiliniame procese numatyta civiliniam ieškovui paduodant ieškinį į teismą) parengtinio tyrimo institucijoms padeda surinkti ir patikrinti įrodymus, siekiant užtikrinti ieškinį bei nustatyti tikslų žalos dydį ir sudaryti sąlygas civilinį ieškinį išnagrinėti kartu su baudžiamąja byla. Pavyzdžiui, Lietuvos baudžiamojo proceso statute, numatydamas civilinio ieškovo dalyvavimą baudžiamajame procese bei apibrėždamas jo dalyvavimo ribas, įstatymų leidėjas turėjo konkretų tikslą – patenkinti nukentėjusiojo ieškinio reikalavimą, kylantį iš padarytos nusikalstamos veikos. 742 straipsnyje nurodyta, kad „civilinis ieškovas gali aiškinti ir įrodinėti visus tuos veiksmus bei aplinkybes, nuo kurių pripažinimo bei nustatymo priklauso jo reikalavimai [11]. Civilinis ieškovas turi teisę pasisakyti dėl nusikalstamo darbo ypatumų, pavyzdžiui, įrodinėti, jog padarytas nusikaltimas yra plėšikavimas, o ne savivalė, jei tik nuo to darbo kvalifikavimo priklauso civilinio ieškinio likimas. Kyla klausimas, ar nukentėjusysis (civilinis ieškovas) privalo įrodinėti jam padarytos žalos faktą. CPK 58 straipsnyje numatyta, kad kiekviena šalis turi įrodyti tas aplinkybes, kuriomis remiasi kaip savo reikalavimų ir atsikirtimų pagrindu. Įrodymus pateikia šalys ir kiti byloje dalyvaujantys asmenys, tačiau tokia nuostata nepriimtina baudžiamajame procese, nukentėjusiajam pačiam įrodinėjant kaltininko padarytą turtinę žalą. Kita vertus, iki šiol išlikęs diskutuotinas klausimas dėl to, kam turi būti adresuotas nukentėjusiojo civilinis ieškiny: tardytojui ar teismui? Tokia iš pirmo žvilgsnio nereikšminga problema turi svarbią praktinę reikšmę. Egzistuoja nuomonė, „kad ieškinio pareiškimai visais atvejais turi būti adresuojami teismui, o ne prokurorui ar tardytojui, nes pastarieji negali išnagrinėti ieškinio iš esmės“ [7, p. 101]. Šią nuostatą palaiko ir kiti specialistai, teigiantys, kad asmuo, atliekantis parengtinį tyrimą, neturi teisės atlikti svarbiausio vaidmens – iš esmės išspręsti ieškinį, nors būtent tokį prašymą nukentėjusysis išsako savo ieškinio pareiškime. Todėl pastarasis visada turi būti adresuotas teismui, kuris bylą nagrinės iš esmės [33, p. 102]. Tačiau yra ir kita nuomonė, kad civilinis ieškiny visada turi būti adresuotas asmeniui, atliekančiam parengtinį tyrimą [34, p. 49]. Palaikant pastarąją nuomonę reikia pasakyti, kad iš tikrųjų vykdant parengtinį tyrimą teismui gali būti adresuojami tik tie dokumentai, kuriais įstatymo nustatyta tvarka teismui gali būti apskųsti procesiniai veiksmai. Asmuo, pareiškęs civilinį ieškinį, iš parengtinio tyrimo pareigūno tikisi atitinkamų procesinių veiksmų, kurie padėtų maksimaliai užtikrinti dėl nusikaltimo patirtos žalos atlyginimą. Atsisakymas priimti civilinį ieškinį ir asmenį pripažinti civiliniu ieškovu, taip pat parengtinio tyrimo pareigūno neveiklumas dėl pareikšto civilinio ieškinio gali būti apskųsti prokurorui. Ieškinio reikalavimo pareiškimas vykdant parengtinį tyrimą neturi konkretaus adresato, nes parengtinio tyrimo institucijos, tuo labiau nukentėjusysis negali žinoti, kokiame konkrečiame teisme byla kartu su civiliniu ieškiniu bus nagrinėjama. Prakti-

¹ Privataus kaltinimo byloje, kai nukentėjusysis pats palaiko kaltinimą, savarankiškai pateikia civilinį ieškinį ir įrodinėja jo pagrįstumą.

koje tirdamas bylą ir priimdamas sprendimą dėl nukentėjusiojo pripažinimo civiliniu ieškovu pareigūnas dažnai savo veiksmus apriboja, savo pareigas perkeldamas teismui, paaiškindamas nukentėjusiajam, kad paduotas civilinis ieškinys bus nagrinėjamas teisme ir ieškinį pagrindžiantys dokumentai bei prašymai galės būti pateikti teismo nagrinėjimo metu. Neatidėję bylos nagrinėjimo teismai negali patikrinti civilinio ieškinio pagrįstumo ir paskaičiuoti dydžio, todėl civilinio ieškinio klausimą perduoda nagrinėti civilinio proceso tvarka. Atsitinka taip, kad asmuo, nukentėjęs nuo nusikaltimo, net laiku padavęs civilinį ieškinį priverstas ilgai laukti, kol bus užbaigtas parengtinis tardymas ir teisminis bylos nagrinėjimas tam, kad vėl galėtų kreiptis dėl nusikaltimo pažeistų teisių į teismą, tik jau civilinio proceso tvarka. Išvada, kad civilinį ieškinį reikia adresuoti parengtinio tyrimo institucijai, patvirtina tas faktas, kad baudžiamoji byla gali būti tardytojo nutraukta be teisės ją nagrinėti iš naujo. Tai nepanaikina nukentėjusiojo teisės į padarytos žalos atlyginimą. Parengtinio tyrimo pareigūnas, prieš priimdamas sprendimą dėl baudžiamosios bylos nutraukimo, esant pareikštam civiliniam ieškiniiui, privalo įrodinėti ir aplinkybes, pagrindžiančias ieškinio pagrindą. Galiojančio BPK 66 straipsnyje nurodyta, kad civilinis ieškinys gali būti pareiškiamas tiek iškeliant baudžiamąją bylą ir darant kvotą ar parengtinį tardymą, tiek vėliau, tačiau tik prieš pradėdant teisminį tardymą. Pavyzdžiui, pagal 1864 m. Rusijos teismų statutą civilinio ieškinio pareiškimą buvo galima pateikti civilinio proceso tvarka (Civilinio proceso statuto 5 str.) ir baudžiamąjo proceso tvarka (Baudžiamąjo proceso įstatymo 6 str.). Baudžiamąjo proceso įstatymo 7 straipsnyje buvo numatyta, kad civilinis ieškinys turi būti pareikštas iki teismo posėdžio „baudžiamajai bylai atidarymo“ [11], nepareiškus civilinio ieškinio. Tokį ieškinį galima buvo pareikšti Civilinio proceso įstatų tvarka. Tokia nuostata numatyta BPK projekto 104 straipsnyje, kad civilinis ieškinys pareiškiamas paduodant ieškinio pareiškimą prokurorui, teisėjui ar teismui bet kuriuo proceso momentu, tačiau ne vėliau kaip iki teismo tyrimo pradžios.

Galiojančio BPK 155 straipsnio 1 dalis numato, kad tardytojas, iš bylos duomenų matydamas, kad dėl nusikaltimo piliečiui, įmonei, įstaigai ar organizacijai padaryta materialinės žalos, privalo išaiškinti jiems ar jų atstovams teisę pareikšti civilinį ieškinį ir apie tai surašo protokolą arba praneša raštu. BPK projekto nuostatose tokia pareiga nenumatyta. Pakeitimai ir papildymai Lietuvos įstatymuose dėl žalos pobūdžio (vis dažniau kalbant apie moralinės žalos atlyginimą) iki šiol nepalietė konkrečių baudžiamąjo proceso kodekso normų, įskaitant ir minimą straipsnį. Būtinumą papildyti Baudžiamąjo proceso kodekso normas lemia ir tai, kad nukentėjusieji dažnai net nežino apie savo teisę kreiptis su ieškiniu dėl padarytos žalos atlyginimo, įskaitant ir moralinę žalą. Pareiškus civilinį ieškinį ikiteisminio tyrimo pareigūnas privalo priimti nutarimą, kuriuo nukentėjusysis arba pripažįstamas civiliniu ieškovu, arba ne. Jį pripažinus civiliniu ieškovu apie tai privaloma pranešti raštu. Pavyzdžiui, tarpukaryje Lietuvoje Baudžiamąjo proceso statuto [11] 559 ir 560 straipsnių pagrindu asmenims buvo raštu paskelbiama, kad teismo nutarimu jie pripažinti civiliniais ieškovais ir turi teisę per 7 dienas paduoti teismui pareiškimą apie savo liudytojų kvietimą, taip pat buvo pranešama, kad savo lėšomis gali gauti kaltinamojo akto nuorašą. Civilinis ieškovas pasirašydavo, kad tokio pranešimo turinys išaiškintas¹ (BPK 155 str.). Tai užtikrina teisę apskųsti priimtą sprendimą, kuris paliečia teisėtus nukentėjusiojo interesus. Suprantama, kad atsisakius asmenį pripažinti civiliniu ieškovu parengtinio tyrimo metu jis nepraranda tokios teisės pareikšti civilinį ieškinį iki teismo tardymo pradžios. Pareiškus civilinį ieškinį civiliniam ieškovui išaiškinamos jo teisės, numatytos BPK 61 straipsnyje. Apie tai civilinis ieškovas patvirtina savo parašu ant nutarimo pripažinti civiliniu ieškovu. Būtina numatyti tai, kad tardytojas turi išaiškinti civiliniam ieškovui jo teises, ypač tuo atveju, kai šis negali dalyvauti tiriant bylą. Apie tai civilinis ieškovas turi raštu informuoti pareigūną. Tardytojo pareiga išaiškinti civilinio ieškovo teises turi būti numatyta BPK.

Praktikoje, kada sutampa nukentėjusysis ir civilinis ieškovas, t. y. tai yra tas pats asmuo, priimami du atskiri nutarimai pripažinti asmenį nukentėjusiuoju ir civiliniu ieškovu (BPK 154, 155 str.). Šiuo atveju reikia atsižvelgti į tai, kad pagrindų asmenį pripažinti nukentėjusiuoju yra daugiau, be to, nereikia pamiršti, kad pripažinimas civiliniu ieškovu susijęs su valios išraiška, be kurios asmenį nebūtų galima pripažinti ieškovu. Pripažinti asmenį nukentė-

¹ Žr.: Šiaulių apygardos teismo 1924 ir 1932 metų bylas Nr. 583 ir 313 // Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

jusiuoju, kada pareiškiamą tokia valia, galima tik dėl kai kurių nusikaltimų privataus kaltinimo bylose. Pavyzdžiui, pagal BPK 126 straipsnį pilietis, pripažintas nukentėjusiuoju, turi teisę atsisakyti civilinio ieškinio.

Pagal BPK 61 straipsnio 2 dalies 3 punktą civilinis ieškovas turi teisę prašyti kvotos organą, tardytoją ir teismą imtis priemonių pareikštam ieškiniui užtikrinti. Pavyzdžiui, tarpukaryje Lietuvoje Baudžiamojo proceso statuto [11] 305 straipsnyje buvo numatyta, kad skundą pareiškęs asmuo gali prašyti imtis priemonių jo ieškomam atlyginimui apsaugoti, ir teismo tardytojas tik tada prašydavo apygardos teismo imtis priemonių, kai ieškovo prašymą pripažindavo pagrįstu. Aktyvų civilinio ieškovo vaidmenį parodo to meto praktinė medžiaga. Pavyzdžiui, 1919 m. Šiaulių apygardos teismo byloje Nr. 349/19 civilinio ieškovo atstovas advokatas B. Abromovičius, padavęs civilinį ieškinį, kartu pateikė prašymą į teismą iškviesti ir ištardyti svarbius liudytojus, gražinti pagrobtą turtą, priteisti nužudytojo šeimai išlaikymą, o civiliniam ieškiniui užtikrinti paprašė areštuoti kaltinamojo turtą. Visi prašymai buvo patenkinti. Byloje apygardos teismui pakeitus teisiamajam kardomąją priemonę – kalėjimą – į turto laidavimą civilinio ieškovo atstovas, turėdamas duomenų apie laiduojamo turto perleidimą, pareikalavo laidavimo sumą padidinti ir teismas, išsireikalavęs pažymą iš notaro, patenkino prašymą ir pareikalavo iš laiduotojo papildomai sumokėti 15 000 Lt įmoką¹. Civilinio ieškinio užtikrinimas yra viena iš procesinių garantijų savalaikiam ir tinkamam teismo sprendimui (nuosprendžiui) priimti. Civilinio ieškinio užtikrinimas apima visą procesinių veiksmų sistemą, tačiau galutinis tikslas – realus teismo sprendimo (nuosprendžio) įvykdymas, kuriuo patenkinama materialinė nukentėjusiojo, pareiškusio civilinį ieškinį, pretenzija. Civilinio ieškinio užtikrinimą kaip procesinę kategoriją reikia sieti su procesiniu teismumu, o subjektyvinė teisė į ieškinio užtikrinimą yra sudedamoji procesinių santykių dalis. Civiliniu ieškovu gali būti pripažintas asmuo, turintis procesinį teismumą ir veiksnumą, t. y. galimybę turėti teises ir pareigas ir galimybę jas savo veiksmais įgyvendinti. Baudžiamojo proceso įstatymas nenustato amžiaus, nuo kurio būtų galima asmenį laikyti veiksnium. Šiuo atveju būtina vadovautis Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (toliau CK) 2.5 straipsniu, nurodančiu, kad veiksnumas atsiranda sulaukus pilnametystės, tai yra suėjus 18 metų. Baudžiamajame procese, kur nukentėjusysis yra nepilnametis nuo 14 iki 18 metų, tai yra turintis ribotą veiksnumą pagal CK 2.8 straipsnį įgyja teisę reikalauti atlyginti padarytą žalą tiek asmeniškai įgyvendindamas savo teises ir pareigas, tiek per savo įstatymo numatytus atstovus. Civilinį ieškinį pareiškusio nukentėjusiojo teisė įgyvendinama tik pateikus civilinį ieškinį ir esant nustatytoms sąlygoms. Teisė į ieškinio užtikrinimą skiriasi nuo teisės į ieškinio patenkinimą. Teisė į ieškinio patenkinimą išsiaiškinama proceso pabaigoje, tuo tarpu teisė į ieškinio užtikrinimą gali būti ir yra įgyvendinama viso proceso metu, nes užtikrinimo priemonės atliekamos tam, kad būtų patenkintas civilinis ieškinys. Jeigu civilinį ieškinį laikysime teise su ieškinio reikalavimu kreiptis į teismą, tai tik patenkinus tokį reikalavimą problema nustoja egzistuoti, nes prašymas patenkinamas. Kyla klausimas, kas atsitinka su ieškinio užtikrinimu? Tarkime, kad civilinį ieškinį pareiškęs nukentėjusysis prašo jį užtikrinti, tad kyla klausimas, ką galima užtikrinti jeigu civilinis ieškinys yra tik sąlyga procesui pradėti? Darytina išvada, kad civilinio ieškinio užtikrinimas peržengia civilinio ieškinio sampratos ribas ir yra konkretus suinteresuoto asmens reikalavimas kompetentingai institucijai pritaikyti konkrečias procesines priemones, pavyzdžiui, uždėti turtui areštą ir t. t. Toks reikalavimas visada yra priešlaikinis, atsižvelgiant į baudžiamojo proceso specifiką, nes tam tikrais atvejais nukentėjusysis negali tvirtinti, kad žalą jam padarė konkretus asmuo. Nukentėjusysis neturi teisės savo ieškinio adresuoti konkrečiam asmeniui (atsakovui). Tvirtinti, kad asmuo padarė nusikaltimą ir yra atsakingas už padarytą žalą, turi ikiteisminio tyrimo institucijos ir teismas, todėl toks reikalavimas turi būti adresuotas jiems, nes civilinis ieškinys byloje yra ieškinys dėl priteisimo. Priešingai nei civilinio ieškinio užtikrinimas civiliniame procese, ikiteisminio tyrimo institucijos civilinio ieškinio (galimo ar esamo) užtikrinimas yra pareiga ir šiai pareigai įvykdyti pareigūnai gali panaudoti ne tik prievartinio pobūdžio procesines tardymo, bet ir paieškos priemones. Taigi civilinio ieškinio užtikrinimas bylos tyrime tai – baudžiamoji–procesinė kompetentingų institucijų – parengtinio tyrimo, prokuratūros, teismo procesinių priemonių, veiksmų ir sprendimų visuma (pasireiš-

¹ Žr.: Šiaulių apygardos teismo 1919 metų byla Nr. 349/19 // Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

kiančių procesine prievarta), nukreipta į kaltininką, asmenis, materialiai atsakančius už kaltininko veiksmus, siekiant atlyginti padarytą žalą. Taigi priemonių ieškiniui užtikrinti būtina imtis ne tik esant ieškovo prašymui, bet ir paties tardytojo (kvotėjo) iniciatyva. Tam, kad civilinis ieškinys būtų užtikrintas, kvotos institucijos, tardytojai ir teismas privalo uždėti kaltinamojo ar asmenų, materialiai atsakančių už kaltinamojo veiksmus, turtui areštą. Galima imtis užtikrinimo priemonių paslėptam turtui surasti, t. y. atlikti tardymo veiksmus tokiam turtui nustatyti ir vėliau uždėti areštą, laikinai apriboti nuosavybės teises pagal BPK 194¹, 194² ir 195 straipsnius. Prokuratūra privalo kontroliuoti priemonių taikymą civiliniam ieškiniui užtikrinti pagal BPK 236 straipsnio 1 dalies 11 punktą. BPK 250 straipsnio 1 dalies 3 ir 4 punktų nuostatos numato, kad teismas turi išspręsti klausimą dėl asmens pripažinimo civiliniu ieškovu, jeigu civilinis ieškinys nebuvo pareikštas atliekant parengtinį tyrimą. Minėto BPK straipsnio nuostatos nukrypsta nuo 195 straipsnio reikalavimų, nes praktikoje tardytojai gali „užmiršti“ imtis priemonių civiliniam ieškiniui užtikrinti, žinodami, kad tai nebus pagrindas bylą grąžinti papildyti. Nutraukdamas bylą (BPK 254 str.) teismas panaikina civilinio ieškinio užtikrinimo priemones. Kol toks priimtas nutarimas įsigalios, turbūt netikslinga iš karto panaikinti civilinio ieškinio užtikrinimo priemones, nes tai padarius, nuosavybė ar kiti vertingi daiktai, kuriems gali būti uždėtas areštą, bus kaltinamųjų ar kitų asmenų negrįžtamai paslėpti. Būtina atsižvelgti į tai, kad nutraukus bylą nukentėjusysis turi teisę su ieškiniu kreiptis civilinio proceso tvarka, dėl to jis vėl prašys teismo uždėti turtui areštą, kad užtikrintų civilinį ieškinį pagal CPK 155, 156 straipsnius. Dėl to būtina įstatyme specialiai aptarti, kaip paprasčiau priimti nukentėjusiojo ieškinį civilinio proceso tvarka, kai byla nutraukiama be teisės ją nagrinėti iš naujo (pvz., įstatyme numatyti laikotarpį, per kurį galima apskųsti teismo nutartį nutraukti baudžiamąją bylą).

Analizuojant civilinio ieškovo procesinę padėtį įvairiomis baudžiamojamo proceso stadijomis būtina dar kartą pabrėžti, kad jis gali naudotis visomis nukentėjusiajam numatytomis teisėmis ir kartu specifinėmis teisėmis, suteiktomis būtent dėl pareikšto civilinio ieškinio. Tačiau numatytos civilinio ieškovo teisės atliekant parengtinį tyrimą nepakanka. Pavyzdžiui, Baudžiamojamo proceso statuto [11] 304 straipsnio nuostatose, kuriose nurodyta, kad „pareiškusysis skundą tardymo metu gali: kviešti savo liudytojus, dalyvauti atliekant visus tardymo veiksmus ir, tardytojui leidus, klausinėti kaltinamąjį bei liudytojus, įrodinėti savo ieškinius ir reikalauti, kad jam jo lėšomis išduotų visų protokolų bei nutarimų nuorašus. Įstatyme būtina įtvirtinti teisę civiliniam ieškovui susipažinti su nutrauktos baudžiamosios bylos medžiaga ir teisę gauti nutarimo nuorašą. Būtina panagrinėti problemą, susijusią su civilinio ieškinio nagrinėjimu teisme, nedalyvaujant civiliniam ieškovui. Galiojančio BPK 296 straipsnio 1 dalyje numatyta, kad neatvykus civiliniam ieškovui ar jo atstovui, teismas civilinį ieškinį palieka nenagrinėtą. Pavyzdžiui, Baudžiamojamo proceso statuto [11] 594 straipsnis taip pat numatė, kad „neatvykimas teisman civilinio ieškovo arba jo įgaliotinio nekliudo atidaryti teismo posėdį, bet civilinis ieškinys baudžiamojamo teismo nežiūrimas“.

BPK 296 straipsnio 2 ir 3 dalyse numatytos išimtys, kad teismas turi teisę civilinio ieškovo prašymu nagrinėti civilinį ieškinį civiliniam ieškovui nedalyvaujant bei nagrinėti civilinį ieškinį nepriklausomai nuo civilinio ieškovo ar jo atstovo atvykimo, jeigu ieškinį palaiko prokuroras, jeigu ieškinys yra pareikštas valstybinės ar visuomeninės įmonės, įstaigos ar organizacijos arba jeigu teismas pripažįsta tai esant reikalinga. Tvirtinimas, kad įstatymas civilinio ieškinio nagrinėjimą nedaro priklausomą nuo priežasčių, dėl kurių nedalyvauja civilinis ieškovas ir toms priežastims neteikia daug dėmesio, yra neteisingas, nes kiekvienu atveju nedalyvaujant civiliniam ieškovui civilinis ieškinys nenagrinėjamas ir paliekama teisė pareikšti ieškinį civilinio proceso tvarka. BPK 295 straipsnio 1 dalis numato galimybę nagrinėti bylą nedalyvaujant nukentėjusiajam tik išklausius teismo nagrinėjimo dalyvių nuomones priklausomai nuo to, ar galima nukentėjusiajam nedalyvaujant visapusiškai išaiškinti visas bylos aplinkybes ir apginti jo teises bei teisėtus interesus. Kadangi asmuo, pareiškęs civilinį ieškinį, visada yra ir nukentėjusysis, įstatymas civilinį ieškinį siūlo ne pašalinti, o nagrinėti besąlygiškai kartu su byla. Privataus kaltinimo byloje (BPK 126 str. 1 d., 295 str. 2 d.) neatvykus nukentėjusiajam ar jo atstovui byla nutraukiama ir civilinis ieškinys lieka nenagrinėtas.

Ginčytinas klausimas, ar nukentėjusysis – civilinis ieškovas turi teisę viršyti civilinio ieškinių reikalavimus parengtinio tyrimo ir teismo nagrinėjimo metu? M. S. Strogovičius teigė, kad „šiuo atveju nukentėjusiajam – civiliniam ieškovui bus suteikta jam nebūdinga kaltinimo funkcija“ [27, p. 396]. Manoma ir kitaip – kad nukentėjusysis – civilinis ieškovas turi teisę viršyti civilinio ieškinių reikalavimus ir savo kalboje užduoti įvairių klausimų, pavyzdžiui, dėl veikos kvalifikavimo, baudmės skyrimo ir pan. [7, p. 141]. Pastaruoju metu klausimai, susiję su ieškinių reikalavimų keitimu, ieškinių atsisakymu, parengtinio tyrimo ir teismo veiksmais dėl ieškinių nutraukus bylą, sprendžiami civilinio proceso tvarka. BPK projekte pagrįstai yra numatyta atskira dalis „Nusikalstama veika padarytos žalos atlyginimas“, kurioje smulkiau reglamentuojami žalos atlyginimo pareiškus ieškinį arba jo nepareiškus atvejai. Civilinis ieškovas pagal galiojantį BPK gali apskųsti nuosprendžio dalį, susijusią su civiliniu ieškiniu. Nukentėjusysis – civilinis ieškovas turi teisę apskųsti visą nuosprendį – tiek apkaltinamąjį, tiek išteisinamąjį. Pavyzdžiui, BPĮ 151 ir 874 straipsnių nuostatos numatė, kad civiliniam ieškovui padavus apeliacinį skundą nuosprendžio vykdymas buvo sustabdomas, kilus žalos atlyginimo klausimui [11].

Problemų pasitaiko priimant išteisinamąjį nuosprendį. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas 1999 m. rugsėjo 21 d. nutartimi nustatė, kad Teismas, priimdamas išteisinamąjį nuosprendį, privalo civilinį ieškinį išspręsti vadovaudamasis BPK 341 straipsnio 1 dalyje numatytais taisyklėmis, nes Teisme priėmus išteisinamąjį nuosprendį civilinis ieškinytis privalėjo būti paliktas nenagrinėtas, o ne atmetas. Taigi Teismas, sprenddamas civilinį ieškinį, pritaikė ne tą baudžiamojo proceso įstatymo normą, kurią turėjo taikyti, ir tą nuosprendžio dalį pakeitė, t. y. civilinį ieškinį paliko nenagrinėtą [35, p. 228–232].

Išvados

Civilinis ieškinytis baudžiamajame procese yra vienas iš būdų atlyginti nuo nusikaltimo nukentėjusiam asmeniui padarytą žalą. Įvykdytas nusikaltimas sudaro galimybę vienu metu nagrinėti baudžiamąją bylą ir civilinį ieškinį bei tampa pagrindu taikyti baudžiamąją ir civilinę atsakomybę. Civilinis ieškinytis baudžiamajame procese, kaip baudžiamojo proceso institutas, yra reglamentuotas ir įrodinėjamas pagal Lietuvos baudžiamojo proceso kodekso normas. Konkretūs Baudžiamojo proceso kodekso straipsniai (65–70 str.), reglamentuojantys civilinį ieškinių sampratą bei civilinio ieškovo statusą, nuo 1961 m. beveik nepakitę, taigi civilinio ieškinių samprata BPK nėra tobula. Civilinio ieškinių dalyką apriboti, remiantis tradicine samprata, tiesiogiai išplaukiančia iš baudžiamojo proceso kodekso normų, neteisinga – būtina atsižvelgti į Lietuvos Konstitucijos, Civilinį ir Baudžiamąjį kodeksus. Baudžiamojo proceso kodekso projekte civilinio ieškinių samprata bei civilinio ieškovo statusas iš esmės nepasikeitė, išskyrus vieną naujovę. Yra numatyti keli žalos atlyginimo būdai: žalos atlyginimas nepareiškus civilinio ieškinių ir žalos atlyginimas pareiškus civilinį ieškinį. Autoriaus nuomone, civilinio ieškinių samprata, atsižvelgiant į šių dienų teisinių santykių realijas, turėtų būti suprantama plačiau ir turėtų aprėpti ne tik materialinės žalos, bet ir neturtinės žalos atlyginimą, o civiliniu ieškovu turi būti pripažįstamas asmuo, kuriam dėl nusikaltimo padaryta turtinės ir (ar) neturtinės žalos. Toks asmuo esant įstatymo numatytiems pagrindams kreiptusi į teisėsaugos institucijas siekdamas, kad kaltas asmuo ar asmuo, materialiai atsakantis už kaltininko nusikalstamus veiksmus, atlygintų padarytą žalą. Darytina išvada, kad pagal galiojantį BPK ir BPK projektą civilinio ieškinių sampratos bei civilinio ieškovo statuso tinkamo reglamentavimo klausimas lieka atviras.

LITERATŪRA

1. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2000–2004 metų programa. – Vilnius, 2000.

2. **Ignotas M., Vitkevičius P.** Dėl civilinio ieškinio nagrinėjimo baudžiamojoje byloje // Socialistinė teisė. – Vilnius, 1984. Nr. 2.
3. **Кони А. Ф.** Юридическая летопись. 1891. № 1.
4. **Ignotas M., Vitkevičius P.** Dėl civilinio ieškinio nagrinėjimo baudžiamojoje byloje // Socialistinė teisė. 1984. Nr. 2.
5. **Vasiliauskas J., Rudzinskas A.** Nusikalstama veika padarytos žalos atlyginimo problema // Jurisprudencija. 2000. T. 17(9).
6. **Кокорев Л. Д.** Потерпевший от преступления в советском уголовном процессе. – Воронеж, 1964.
7. **Мазалов А. Г.** Гражданский иск в уголовном процессе. – Москва, 1967.
8. **Даев В. Г.** Современные проблемы гражданского иска в уголовном процессе. – Ленинград, 1972.
9. **Челсцов М. А.** Гражданский иск в уголовном процессе. – Москва, 1945.
10. **Российское** законодательство X–XX веков. – Москва, 1991. Т. 8.
11. **Lietuvos baudžiamojo** proceso įstatymas, neoficialus leidinys // ats. redaktorius Kavolis M. 1933.
12. **Розин Н. Н.** Уголовное судопроизводство. – Петроград, 1916.
13. **Случевский Вл.** Учебник русского уголовного процесса. Судоустройства–судопроизводства. – Санкт–Петербург, 1913.
14. **Братусь С. Н.** Юрическое ответственность и законность. – Москва, 1976.
15. **Малейн Н. С.** Гражданский закон и права личности в СССР. – Москва, 1981.
16. **Зинатуллин З. З.** Понятие гражданского иска в советском уголовном процессе и основание его возникновения // Сборник аспирантных работ. – Казань, 1971.
17. **Хандурин Н. И.** Проблемы теории и практики гражданского иска в уголовном процессе: дис. канд. юрид. наук. – Киев, 1987.
18. **Уголовный** процесс. Общая часть / Под. ред. Божьева В. П. – Москва, 1997.
19. **Danisevičius P., Kazlauskas M., Palskys E.** Lietuvos TSR baudžiamasis procesas. – Vilnius, 1978.
20. **Абрамов С. Н.** Гражданский процесс. – Москва, 1948.
21. **Гурвич М. А.** Учение об иске (состав, виды). – Москва, 1981.
22. **Зейдер В. Н. Щеглов.** Иск о судебной защите гражданского права. – Томск, 1987.
23. **Клейман А. Ф.** Некоторые теоретические вопросы учение об иске в советском гражданском процессе // Ученые труды Саратовского юридического института. – Саратов, 1969.
24. **Добровольский А. А., Иванова С. А.** Основные проблемы исковой формы защиты права. – Москва, 1979.
25. **Советский** гражданский процесс / под ред. Комиссарова К. И., Семенова В. М. – Москва, 1988.
26. **Зайцев И. М.** Функции иска в судопроизводстве // Государство и право. 1996. № 7.
27. **Строгович М. С.** Курс советского уголовного процесса. – Москва, 1958.
28. **Куцова Э. Ф.** Гражданский иск в уголовном процессе. – Москва, 1963.
29. **Lietuvos** teismų praktika // Baudžiamoji teisė ir baudžiamasis procesas 1991–1999. Antras papildytas leidimas.
30. **Божьев В. П.** Процессуальный статус потерпевшего // Российская юстиция. 1994. № 1.
31. **Советский** уголовный процесс. – Киев, 1978.
32. **Рахунов Р. Д.** Участники уголовно–процессуальной деятельности по советскому праву. – Москва, 1961.
33. **Юрченко В. Е., Мартинчик Е. Г., Радьков В. П.** Охрана прав и законных интересов личности в уголовном судопроизводстве. – Кишинев, 1982.
34. **Александров С. А.** Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе. – Горький, 1976.
35. **Lietuvos** Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų skyriaus kolegijos 1999 m. rugšėjo 21 d. nutartis kasacinėje byloje Nr. 2K–434 // Teismų praktika. Nr. 12.

*Civil Action in Penal Proceedings: Relation of Person who has suffered
Loss and Civil Plaintiff*

Doctoral Candidate Saulius Juzukonis

Law University of Lithuania

SUMMARY

Crime as legal fact allows to try penal case and civil action simultaneously and is a base to apply penal and civil amenability. Civil action in penal proceedings is one of the methods to compensate the person who has suffered loss caused by the crime. Civil action in penal case is an institution of penal proceedings that is regulated and argued in accordance with standards of Code on Penal Proceedings of the Republic of Lithuania, which has not changed since 1961. According to the said Code person who has suffered loss caused by crime can bring in an action and become civil plaintiff. Object of civil action is composed of: 1. Claim to compensate loss caused by crime; 2. Material loss that the person suffered because of crime; 3. Expenditure related to consequences caused by crime. Civil action can not be based on fact of moral damages because Lithuanian laws neither determine its conception nor possibility to compensate it. Conception of civil action provided by Code on Penal Proceedings of the Republic of Lithuania is not perfect. It is not right to limit basis of civil action account to traditional understanding directly relating to standards of Code on Penal Proceedings. There is necessity to pay attention to Constitution, Civil and Penal Codes and include compensation of moral damages as basis of civil action. Regulation of civil action in Code on Penal Proceedings of the Republic of Lithuania must be improved taking into account realia of life, essence and purpose of civil action, i.e. that civil action in penal proceedings is a claim of a person directed to competent institutions to acknowledge and rehabilitate his violated right and force the culprit or other persons who are materially responsible for criminal activities of culprit to compensate damages caused by the crime. According to concept of civil action, person who has suffered material or/and moral damages because of crime must be recognized as civil plaintiff, if on the basis set by law he has applied to legal institutions to rehabilitate his violated right and compensate damages by culprit or by person who bear material responsibility for actions of culprit.

